

«ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿԱՅԻՈՅ (ՇԻՐԱԿՈՒՆԻՈՅ) ՀԱՄԱՐՈՂԻ ՇԼԲ ԿԱՐԳ»-Ը¹

ՌԱՅԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Անանիա Շիրակացու տոմարական մատյանի և նրա անվանը վերաբերվող խնդիրները հայագիտության մեջ դրվել են վերջերս²: Նշենք միայն, որ 1885 թվականին, երբ Ստ. Մալխասյանցը հրատարակեց Ասողիկի «Պատմութիւն Տիեզերական»-ի համեմատական բնագիրը և Ա. Շիրակացու «հրաշագան Բննիկոնը» փոխարինեց «հրաշագան քրոնիկոնով», հայագետները (Գ. Խալաթյանց, Բ. Սարգսյան, Կ. Մարկվարտ, Աշ. Աբրահամյան, Հ. Անասյան, Հ. Բարթիկյան, Ա. Մաթևոսյան Գ. Աբգարյան) ուղղորդվեցին փնտրելու Ա. Շիրակացու ժամանակագրությունը՝ իբրև առանձին աշխատություն, հայտնելով բազմազան կարծիքներ, բայց ոչ իբրև տոմարական - տոնացուլյցային ժողովածու: Ուշագրավ է, որ Գ. Խալաթյանցը առկա ժամանակագրության մի մասը համարել է Հիպոլիտոսի հայերեն թարգմանություն, իսկ մյուս մասը՝ «Կայսերաց գիրքը», վերագրել է հնագույն ձեռագրի պատվիրատու և գրիչ Դավիթ քահանային, թեև, ինչպես կտեսնենք Դավիթ քահանայի հիշատակարանից, նա ընդամենը «զարադրութիւն տոմարաց»-ից, այսինքն՝ տոմարական մատյանից է ընդօրինակել այն և այլ նյութեր, որոնց մասին կգրենք հետագա շարադրանքում, և վերջում, հիմնվելով Ա. Շիրակացու՝ Ջատկացուցակ կազմելու հիշատակարանում վկայված «ՇԼԲ կարգի» վրա, կարծել է, թե նրա ժամանակագրությունը գտնված է: Մինչդեռ կտեսնենք, որ «ՇԼԲ կարգը» կամ Շ-հակը եղել է Ա. Շիրակացու տոմարական-տոնացուլյցային ժողովածույի վերնագիրը: Ասենք նաև, որ Յ. Մարկվարտը «Բննիկոնի» տակ հասկացել է Ա. Շիրակացու ամբողջ գիտական ժառանգությունը, որին հետևել է Ա. Մաթևոսյանը: Վերջապես Ա. Աբրահամյանը Ա. Շիրակացու տոմարական ժողովածույի առանձին բնագրերը դիտել է իբրև նրա առանձին աշխատություններ, Ասողիկի վկայության հիման վրա կռահել է, թե Ա. Շիրակացին գրել է մի առանձին տոմարական մատյան, իսկ ժամանակագրությունը վերագրել Ա. Շիրակա-

¹ Սույն հոդվածը հրատարակվում է 13-6D381 ծածկագրով՝ «Դրվագներ հայ աստվածաբանական մտքի պատմությունից» թեմայի շրջանակում:

² Ռ. Յ. Վարդանյան, Գ. Յ. Կարախանյան, Անանիա Շիրակացին և նրա «Բննիկոնը», Աճեմյան մատենաշար, Ա, Եր., 2002, էջ 37-117, Ռ. Վարդանյան, Լ. Սարգսյան, Գ. Սիմոնյան, «Ժամանակակալ կանոնի»՝ Արարչության թվականության համակարգերի և Ա. Շիրակացու հաշվման սկզբունքների փոխառնչակցությունները, Աստվածաբանության ֆակուլտետի Տարեգիրք, Զ, Եր., 2011, էջ 21-47:

ցուն՝ իբրև քրոնիկոն՝ չմտածելով, որ նրա տոմարական մատյանի անունը «Քննիկոն» է:

Դավիթ քահանան 981/82 թթ. իր և որդու կողմից ընդօրինակված ձեռագրի 1-ին ժողովածոյի հիշատակարանում գրում է, որ ժողովածուն սկսում է Շ-եակ Ջատկացուցակով¹, որը կիսատ է, ուստի խորագիր չունի: Այն սկսում է հռոմեացոց 484 Շ-եակ թվականով (= 1056 թ.) և ավարտում 550-ով (= 1102 թ.), իսկ հայոցը 511 հայոց թվականով (= 1062/63 թթ.) և ավարտում 550-ով (= 1101/02 թթ.), այսինքն՝ հռոմեացոց և հայոց շարժական տոմարի շարքերն ունեն ընդամենը 40 տարիների համարժեքներ: Այդքանը կանոնների հետ լիովին բավարար է, որպեսզի վերականգնենք Շ-եակը 1-550 տարիների սահմաններում, ինչն իրականացվել է²:

Դատելով Ա. Շիրակացու Ջատկի մեկնություն վերջում գետեղված հիշատակարանից, այն է՝ «Եւ վասն այնորիկ... Եւ զատիգ[կ]ն մեկնեցի զմի մի կարգ առ մի մի տարի»³ Շ-եակը պետք է գրվեր հիշատակարանից հետո: Այստեղից պարզ է դառնում, որ Ջատկի մեկնությունից հետո են գրվել Շ-եակն ու 28 կանոնները, իսկ ժողովածոյում այս վիճակով գրված է սկզբում, թեև հիշատակարանը հուշում է այլ հերթականություն. «Ես Դավիթ քահանայ ցանկացա[յ] լուսաւոր եւ աստուծազան վարդապետութեան սրբոյն Աթանասի, որ ընդդէմ արիանոսաց եւ հրէից՝ յաղագս տնաւրէնութեան Աստուածն բանի ծանոյց երիս անձնաւորութիւն եւ մի աստուածութիւն: (Այդ) ես ըստ իմոյ նոաստութեանս եւ աղքատ մտաց(ս) ի մի վայր բովանդակեցայ առեալ եւ սուղ ինչ ի սրբոյն Անդրէասի վարդապետութեանն եւ յաղագս նորին նմանեաց զշարադրութիւն տոմարաց՝ հաւաքեցի ի գիրս յայս, ի հիշատակ ինձ եւ իմոց կենդանեաց եւ ննջեցելոց, եւ ի ժառանգութիւն որդւոյ իմոյ Ղուկասու, որ գծագրեացս իսկ զսա: Եւ է նորոգումն սորա ի ՆԼ (= 981/82 թթ.) թոականութեանս Հայոց»⁴:

Դավիթ քահանայի հիշատակարանում հստակ ասվում է, որ 1-ին ժողովածոյում սկզբից ընդօրինակել է հատկապես Աթանաս Ալեքսանդրացու «ընդդէմ արիոսականաց եւ հրէից»-ը, այլ հեղինակների աշխատանքներ, ինչպես երևում է գրչագրի այլ նյութերից «ի մի բովանդակեցայ», որոնք այսօրվա վիճակով, բարեբախտաբար, գտնվում են ձեռագրի այլ մասերում: Աթանաս Ալեքսանդրացու երկու գործերը, որոնք վկայված են Դավիթ քահանայի հիշատակարանում, գտնվում են հետևյալ վերնագրերի տակ՝

¹ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 1 ա-2 բ:

² Աստվածաբանության ֆակ.-ի Տարեգիրք, Դ, էջ 26-77:

³ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 28 բ - 29 ա:

⁴ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 154 ա, տես նաև Մատեան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի, աշխ.՝ Ա. Մաթևոսյանի, էջ 30:

1. «Ընդդէմ ասացութիւն սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Ալէքսանդրաց ուղղափառի եւ Արիանոսի հերձոածողի. Յաղագս Աստոածութեանն որդւոյ վիճաբանութիւնք»¹:

2. «Սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսապետին Ալէքսանդրու եւ Ջաքեի՝ առն Հրէի. Հարցմունք եւ պատասխանիք եւ տուր եւ առք վիճմանց»²:

Այդ մասին վերաբերող նյութերը գրչագրում զբաղեցնում են 79 բ-155 բ էջերը, որոնց վերլուծությունը մեր խնդրից դուրս է. միայն նշենք, որ Դավիթ քահանայի գրչագրի 1-ին մասի հարցը պարզ է, իսկ 2-րդի մասին Դավիթ քահանան գրում է. «առեալ եւ սուղ ինչ ի սրբոյն Անդրէասի վարդապետութենէն եւ յայլոց նորին նմանեաց զշարագրութիւն տոմարաց՝ հաւաքեցի ի գիրս այս»:

Ասենք, որ գրչագիրը 13-րդ դարի սկզբների և 16-րդ դարի վերջերի պատկերն է «զշարագրութիւն տոմարաց»-ից, այսինքն՝ տոմարական ժողովածոյից է Դավիթ քահանան ընդօրինակել նյութեր, որոնք այսօրվա վիճակով ամբողջական չեն ու սկսում են Շ-եակ Զատկացուցակով, որը, ինչպես նկատեցինք, կիսատ է³: Դավիթ քահանայի «զշարագրութիւն տոմարացն» ավարտվում է տոնացույցային-տոմարական հարց ու պատասխանով, որը վերնագրված է «Հարցմունք հայրապետին Անտիոքայ ընդ Խոսրով հայոց վարդապետ. Յաղագս զԾնունդ առնելոյ»⁴: Իսկ գրչագրի սկզբում եղել են Անդրեասի Զատկի մեկնությունը, 17 կանոնները և հիշատակարանը: Այլ խոսքով՝ ամբողջանում են գրչագրի 2-րդ մասի նյութերը նույնպես և պարզվում է ամբողջ ընդօրինակութեան պատկերը, այն է՝ Դավիթ քահանայի գրչագրի 2-րդ մասի նյութերն սկսել են Անդրեասի վարդապետութեան մասին պատմող նյութերով և ավարտվել Խոսրով վարդապետի հարց ու պատասխանիքով, որը եղել է նախօրինակ տոմարական ժողովածոյի վերջին բնագիրը, հետևապես պետք է պարզել՝ հարց ու պատասխանի գրման ժամանակը:

Խոսրով վարդապետի հիշյալ բնագիրն առաջին անգամ «զշարագրութիւն տոմարաց»-ից հրատարակել է Գ. Հովսեփյանը և վերագրել 8-րդ դարում ապրած հեղինակի (ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ Խոսրովիկ թարգմանիչ⁵):

Անկասկած է, որ Գ. Հովսեփյանի հրատարակած Դ, Ե և Ջ բնագրերը Խոսրով վարդապետի նամակներն են՝ գրված Մանագլեի 726 թվականի

¹ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 103 բ – 126 բ:

² Ձեռ. թիվ 2679, էջ 126 բ – 145 ա:

³ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 1 ա-2 բ:

⁴ Ձեռ. թիվ 2679, էջ 76 ա – 79 բ:

⁵ Գարեգին վ. Յովսեփեան, Խոսրովիկ թարգմանիչ (ը դար), Վարդարշապատ, 1894, բն. հր., էջ 185-197:

ժողովից հետո և Անտիոքի Աթանաս 3-րդ պատրիարքի մահվանից՝ 740 թվականից առաջ: Ընդ որում, Դ-ն և Զ-ն Անտիոքի Աթանաս պատրիարքին, իսկ Ե-ն՝ «առ տէր Սարգիս եպիսկոպոս Գերադեկորայ»: Ծայրակետերի թվերից ստանանք գրությունների միջին թվականը՝ 733 թ. ($726 + 740 = 1466 : 2 = 733$): Սարգիս եպիսկոպոսին ուղղված թղթում ասվում է նաև, որ Սևերիոսի ու Յուլիոսի հետնորդները «Եւ կացին մնացին յայս գրի Մ (ամ՝ սակաւ կամ աւելի)» և ապա ցանկություն հայտնեցին Լուսավորչի փարախը մատնելուն՝ ըստ Գ. Հովսեփյանի վարկածի: Իսկ «յայս գիր» բառերը Հ. Սարգսյանն ընդունել է Հուստինիանոսի հրովարտակի տեղ «գոր հանեց յառաջին ամի գահակալութեան իւրոյ»¹: Այդ հաշվով Սարգիս եպիսկոպոսին ուղղված թուղթը պետք է գրված լինի Հուստինիանոսի առաջին տարուց սկսած 200 տարի առաջ կամ հետո, որը 527 կամ $527 + 1 + 200 = 727$ թ. կամ 728 թվականին: Այն հակասում է բնագրի տեղեկությունը: Մանագեղերտի ժողովում 726 թվականին փորձ արվեց մտնելու Լուսավորչի փարախը, իսկ բնագրի մեջ Սևերոսը և Հուլիանոսը փախչում են Ալեքսանդրիայի մոտակայքը, որից հետո որոշ ժամանակ մնալուց հետո նոր միայն միմյանցից բաժանվում և ունենում հետնորդներ, իսկ Գ. Հովսեփյանի այս մտայնությունը նամակը դնում է Մանագեղերտի (726 թ.) քիչ հետո, այն է՝ $726/27$ թթ.ին²: Սակայն այդ թվերինը 4-րդ նամակի համաձայն, գրված Աթանաս եպիսկոպոսին Թէոդոտ(ոս)ն էր «ի Գերայ» (կամ Դերա՝ համարժեք Գերադեկորա՝ ըստ Սարգսին գրած նամակի) եպիսկոպոսը, ով մասնակցել է Մանագեղերտի ժողովին, դեռ ավելին՝ հանդես է եկել իբրև միության հակառակորդ: Ուստի միջին 733 թվականից պետք է ստանալ «դրանց բաժանման» մոտավոր ժամանակը՝ $733 - 5/6 = 727/28 - 200 = 527/28$ թ., այսինքն՝ մոտ 27 թվականից $5/6$ տարի հետո միայն աղանդավորները բաժանվել են իրարից և ստեղծել առանձին ուղղություններ, այն է մոտ $527 + 6 = 533$ թ.: Մեր կարծիքով, 530 -ական թվականները Հակոբիկյան եկեղեցու ստեղծման ժամանակն է և ոչ թե «դրանց բաժանման» ժամանակը, ինչը տեղի է ունեցել 518 թ. հետո:

Մենք միջին թվականի, այն է՝ 733 թվականին ենք դնում Դավիթ քահանայի «ղչարադրութիւն տոմարաց» հատվածի նախագաղափարի ժամանակը և վերագրում խոսքով վարդապետին: Ահա թե ինչու:

Հարց ու պատասխանի մեջ Անդրեասի մեկ կանոնի հղում կա՝

«Հ(արց). Եւ ուստի յայտ է, թէ յառաջ քան զՅուստիանոս ի յունորի Ձ տաւնէին առ Կոստանդիանոսիւ:

¹ Նույն տեղում, էջ 103:

² Գարեգին վ. Յովսեփեան, Խոսրովի թարգմանիչ (Ը դար), Վարդարշապատ, 1894, բն. հր., էջ 106:

Պ(ատասխանի). ՅԱնդրիասի ասացածէն յայտնի է, զի այսպէս ասէ յերրորդում կանոնին Մ.ակին, թէ ամի ամի էժ երորդն մարտի եւ է ապրեղի եւ Զ.երորդին յունոարի. Յորում Յայտնութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միում աւուր հանդիպի...»:¹

Հարց ու պատասխանի մեջ խոսվում է Անդրեասի 200-ամյա Զատկացուցակի «նա յաւրինեաց զշարադրութիւն տոմարին»² և հրեական Զատկի քննադատութեան մասին, որի համար «ազգքն քո, զորոց ամբաստանէ երանելի Անդրեաս»³:

Յույց ենք տվել, որ Անդրեասի 200-ամյակն ասորերենից հայերեն է թարգմանվել 429 թ. և մեր եկեղեցու կողմից օգտագործվել մինչև 552 թվականը, այնուհետև դուրս եկել շրջանառութիւնից: Ուստի հետագայում այն պետք է համառոտվեր՝ պահպանելով միայն անհրաժեշտ մասերը, մանավանդ այն պետք էր՝ միութեան հակառակորդներին համոզելու և մեր տեսակետները հիմնավորելու համար:

Դրանից հետո տեղեկութիւններ ենք գտնում Ա. Շիրակացու և Խոսրով վարդապետի մոտ: Պարզ է, որ վերջինս համառոտել ու հատվածներ է դրել իր տոմարական ժողովածոյի մեջ, որից օգտվել են Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսն ու Դավիթ քահանան, ով, սուղ ինչ վերցնելով Անդրեասի վարդապետութիւնից, ինչը սկզբի մասից պակասում է, դրել է իր ընդօրինակութեան մեջ: Այդ համառոտված հատվածների մասին պատկերացում ենք կազմում 1973 թվահամարի տոմարական ժողովածոյից (ընդօրինակված 1342 թվին), որտեղ պահպանվել են Անդրեասի Զատկի մեկնութիւնը, 200-ամյակի հիշատակարանը և 17 կանոնները: Վերջիններս, հավանաբար, եղել են Խոսրով վարդապետի ժողովածոյի մեջ և փոխանցվել են սերնդից սերունդ: Դրա ապացույցը Անդրեասի 3-րդ կանոնն է և 200-ամյակի ու հրեական Զատկի մասին տեղեկութիւնները՝ պահպանված Խոսրով վարդապետի հարց ու պատասխանի մեջ: Վերջինս օգտվել է Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած ու խմբագրած «ընթերցածոց» գրքից, Հովհաննես Գաբեղենացուց, Անանիա Շիրակացուց, Ստեփանոս Սյունեցուց: Սակայն ուշագրավն այն է, որ նա հիշատակում է Ծ-եակ «ՇԿԲ (ուղղել՝ ՇԼԲ) ամի»⁴ և նրա 19-ամյակի 1-ին՝ ապրիլի 4-ի լրման տարին, որը եղել է նաև Ադամի 1-ին և Քրիստոսի խաչելութեան տարի ևն: Բերենք այդ հարց ու պատասխանը:

«Հ(արց). Թագաւորն Կոստանդիանոս ընդէ՞ր փոխեաց զզատիկն ի կիւրակէն:

¹ Լույն տեղում, էջ 189-190:

² Լույն տեղում, էջ 189:

³ Լույն տեղում, էջ 188-189:

⁴ Գարեգին վ. Յովսեփեան, 6շվ. աշխ., էջ 187:

Պ(ատասխանի). Զի գատիկն ինքն ի կիւրակէին էր, զի ի միաշաբաթ-
լոջն յարեալ ի մեռելոց գկնի հասարակելոյ տունջեան, եւ զի ԹԺ երեակն ի
հարկէ շուրջ ած էր զ ԴԺ երորդն զշաբաթովն եւ լուծանէր զպահանս...»¹:

Այս մեջբերումը ցույց է տալիս, որ Խոսրով վարդապետի տոմարական
ժողովածոյում եղել է Անանիա Շիրակացու Շ-եակը, որից Դավիթ քահա-
նայի մոտ պահպանվել է «սուղ ինչ» հատվածներ:

«Հ(արց). Եւ զի՞նչ ասիցէ Յակովբոս եղբայրն Տեառն:

Պ(ատասխանի). Այսպէս ասէ. տաւն սրբոյ յայտնութեանն կատարի
յունորի ամսեան ի Զ, զոր յետ բազում ժամանակաց հաստատեալ կնքեաց
երանելի Կիւրեղ»²:

Անանիա Շիրակացու «Ի Յայտնութիւն Տեառն եւ փրկչին մերոյ»
հատվածում հասկանալի պատճառով ավելի մանրամասն է մեկնվում այդ
խնդիրը³, որին կանդորառունք հետագա շարադրանքում, իսկ «Ժամա-
նակական կանոնից» բերենք համարժեք հատվածը Հուստինիանոսի ժամա-
նակի իրադարձութիւնների մասին, այն է՝ «...Եւ որք ոչն հնազանդեցան
հրամանի թագաւորքն՝ ընդունել զաղմկեալ ժողովոյն սահմանադրու-
թիւնս, եւ հաւանեալ նորաձեւութեանն տաւնից եկեղեցական կարգաց, զոր
հաստատեաց նաւրէնն Յուստիանոս ժողովեցելովքն ի Կոստանդնուպա-
ղիս, ի հինգերորդ ժողովին (553 թ.) զաւր առաքեալ հեղմունս արեանց
արար ի տեղիս տեղիս: Եւ առաքեաց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի փո-
խեցեն զաւրն քառասնորդ նորեալ տաւնին ընծայման փրկչին մերոյ ի
տաճարն. Եւ արասցեն ըստ հրամանի թագաւորին, զոր եւ Երուսաղէմաց-
ւոցն պատմութեան հաստատեալ կայ այսպէս. Մեք որ յԵրուսաղէմ բնա-
կեալ եմք, զոր տեսաք սքանչելիս, պատմեմք ձեզ, որ ի Հայքդ եք: Ի երես-
ներորդի երրորդ ամին (560 թ.) Կոստիանոսի սկսաւ սատանայ մարտնչել
ընդ ճշմարտութեանն, եւ փոխեցին զսուրբ հաւատս. Եւ այդայդեցին
զկարգս աւրինաց եւ տաւնից, զոր ետ Յակովբոս եղբայր Տեառն, քանզի
մտեալ առաջի թագաւորին հրոյս ոմն հերետիկոս, գրգռեաց զթագաւորն
վասն Տեառն ընդ առաջաց, թէ չէ պարտ թոյլ տալ Երուսաղէմացւոց ար-
տաքոյ եկեղեցական կարգաց առնել զաւր Ծննդեան եւ զքառասնորդացն
այդ որպէս ամենայն երկիրս Հոռոմոց տաւնէ, պարտ է նոցա տաւնել: Եւ
թագաւորն ունկնդիր եղեւ. Եւ վաղվաղակի գրէ թագաւորասաստ հրամա-
նաւ առ Ոստրոս հայրապետ քաղաքին եւ առ ամենայն կղերս եկեղեցւոյ

¹ Նույն տեղում, էջ 188:

² Նույն տեղում, էջ 187-188:

³ Տե՛ս Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 263-291:

թէ զՏեառնընդառաջն՝ ըստ Ծննդեան (դեկտեմբերի 25) արացեք՝ փերրոարի ամսոյ երկու.....»¹:

Կարծում ենք, որ այսքանից հետո պարզ է դառնում, որ Խոսրով վարդապետը առաջինն ստեղծեց մի տոմարական ժողովածու, որտեղ ընդգրկեց Անդրեասի տոմարից հատվածներ, այսինքն համառոտեց այն, և ընդգրկեց Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային ժողովածուն համարյա ամբողջությամբ, մանավանդ, այն պետք էր միության հակառակորդներին համոզելու և մեր տեսակետները հիմնավորելու համար, իսկ վերջում դրեց իր հարց ու պատասխանիքը, որից էլ «սուղ ինչ» ընդօրինակեց Դավիթ քահանան 981/82 թթ. իր կազմած «զչարադրութիւն տոմարաց»- ի մեջ, որը իր ժողովածոյի 2-րդ մասն էր, ինչպես երևում է դրա հիշատակարանից:

Այս դիտարկումները թույլ են տալիս ասելու, որ Դավիթ քահանան «զչարադրութիւն տոմարաց»-ում անմիջապես չի օգտվել Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյից, այլ «սուղ ինչ» նյութեր է քաղել 8-րդ դարի 30-ական թվականներին ստեղծված տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյից: Սակայն այդքանն էլ բավարար է վերականգնելու Անանիա Շիրակացու տոմարական մատյանը:

Դավիթ քահանայի «զչարադրութիւն տոմարաց»-ի և հետագայում կազմված ժողովածոյի (ձեռագրի այսօրվա վիճակը) հիմնական թերությունն այն է, որ Անանիա Շիրակացու տոմարական մատյանից «սուղ ինչ» նյութերը քաղվել են անսխստեմ, ըստ պահանջի ու ցանկություն՝ չօգտվելով Անանիայի տեղեկություններից: Մանավանդ, Ա. Շիրակացին իր ժողովածուն գրելիս հստակ ասում է, թե որ նյութը որից առաջ կամ հետո է շարադրելու: Այնուամենայնիվ, Դավիթ քահանայի «զչարադրութիւն տոմարաց»-ը, ինչպես և նախագաղափար տոմարական ժողովածուն, որը հնագույնն է, այն հիմքերն են, որոնց միջոցով հնարավորություններ են ստեղծվում վերականգնելու Անանիա Շիրակացու տոմարական մատյանի նախնական վիճակը, վերնագիրը, կառուցվածքն ու բովանդակությունը՝ հիմնվելով թե՛ հեղինակի, թե՛ հետագա պատմիչների ու տոմարական ժողովածուների նյութերի վրա:

Պարզաբանենք Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյի վերնագրի խնդիրը:

Մեզ հայտնի առաջին հեղինակը Զաքարիա կաթողիկոսն է, ով կիրառել է Անանիա Շիրակացու Զատկացուցակը հռոմեացոց և հայոց շարքերով և անվանել այն Շ-եակ բոլորակ՝ նշելով նաև Լուսնի լրման 19-ամյա պարբերաշրջանի 1-ին՝ ապրիլի 4-ի լրման տարվա մասին՝ 314 թվականի կտր-

¹ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 395:

վածքում: Նա, օգտագործում է հռոմեացոց և հայոց տոմարների «Պատճենները», հատկապես, օրագրուտի կանոնը, որպեսզի հիմնավորի՝ 1. Քրիստոսի Մենդեան ու Յայտնութեան տոնի օրվա՝ հունվարի 6-ի շաբաթագիրը (հինգշաբթի), 2. Աւետեաց Աստուածածնի շաբաթագիրը (չորեքշաբթի)՝ Եւեակի կոնկրետ թվականների կտրվածքներով: 178 թվականի կապակցութեամբ Ջաքարիան հիշատակել է մեկ վերադրի մասին:

Ի դեպ, հիմնավորել ենք, որ Ջաքարիա կաթողիկոսը (855-876 թթ.) է խմբագրել Գրիգոր Արշարունու «Մեկնութիւն ընթացածոցը», ամենայն հավանականութեամբ, 865/66-876 թթ. սահմաններում, որտեղից էլ համարյա ամբողջութեամբ բերենք նրա արժեքավոր վկայութիւնները՝ հետագա շարադրանքում վերցված հատվածները չկրկնելու համար:

«...բայց զի ի բնագրին ոչ գտանի, մեզ անընդունելի է: Իսկ մերն այս է, թէ զոր օրինակ լուսաւորացն տարրն զմարդկային բնութեանս ցոյցս ունէր, որպէս Յակոբ պարտէ լուծանելով զեխաղն արեգական, լուսնոյ եւ աստեղաց Յովսեփու, այսպէս եւ զգալի լոյսն պարզ եւ տարած երբեակ թոով աւուրն ժողովեալ ի նիւթն, նոյնպէս եւ իմանալի լոյսն ի հորէ՝ ի չորեքշաբթուն աւետարանեցաւ Կոստին, ծագեալ մեզ ի նմանէ արեգակն արդարութեան եւ լուսաւոր առեալ զխաւար մեր: Որպէս ի չորրորդի՝ կենդանեաց լինել, եւ ստեղծոած Կնոջն որով կեանքն յայտնեցան, սա եւ ի չորեքշաբթին աւետարանի աւետեօքն Աբրահամու առ Սառա խորհրդաբար եւ ի վեց հազարիս ճշմարտայէս աւետարանեցաւ ի Գաբրիէլէ սրբոյ կոստին Մարիամու՝ յաւուր չորեքշաբթու, որպէս յայտնի եւ հինգհարիւրեակ բոլորակէն:

Եւ եթէ կամիս գտանել զօրն, կա՛լ երկերիւր եւթանասուն եւ ինն եւ արա՛ եւթներեակ հռոմի եւ օրագրի՛ւտ արա ապրիլի եւթանն, եւ գտանէս չորեքշաբթի զօրն աւետեաց: Նոյնպէս եւ զձննդեանն օր թէ կամիս գտանել, յաւել ի նոյն թոականն թիւ մի, արա՛ եւթներեակ, նոյնպէս եւ օրագրիւտ յունոարի վեցին, որպէս եւ իւր կարգն է, եւ գտանես հինգշաբթի զօրն ձննդեանն եւ յայտնութեան Փրկչին: Որպէս եւ ի հինգերորդ աւուրն ջուրցն հանել զեռուն շնչոց կենդանեաց, որ օրինակ է զմկրտութեամբ ծնունդն որդւոյ մարդկան եւ այսպէս ի կարգ անկեալ աւուրքն ունէին չորեքշաբթն աւետիսն, հինգշաբթն՝ զձնունդն, ուրբաթն՝ զխաչելութիւնն, շաբաթ՝ թաղումն, կիրակէն՝ զյարութիւնն: Զի որ օրինակ հինգօրեա պահովք յուրբաթն մահու կցորդ լինիմք նոյնպէս հինգօրեա խորհրդոյս զօրութեամբ՝ եւ յարութեանն հաղորդ լինեցուք փոխել յեւթներեակէն ի նոր եւթերեակն: Եւ չէ պարտ հաւանել ոմանց որ աւելի թոականս լուսնականս եւ արեգականայինս ցնորին ի քաւութեանն օրէ յառաջ, եւ ի կաւրոտ որ կարեն ածել, որք զաւետիսն ի մարտի քսան եւ հինգն ասեն, եւ ջանան զօրն չորեքշաբթի առնել, եւ զձնունդն ի դեկտեմբերի քսան եւ հրն-

գին, եւ զօրն ուրբաթ եւ առնել ոչ կարեն, զի թէ հինգհարիւրեակ բոլորակդ ճշմարիտ է, զոր եկեղեցւո Աստուծոյ ընկալեալ է. եւ զչարչարանս Փրկչին երեք հարիւր տասն եւ երիս թոականին եղեալ է, որպէս յերեքհարիւրտասն եւ չորսն՝ ըստ պատողականութեան՝ զապրիլի զչորսն, ապա եւ այս անշարժելիք են. զի մինչ ունիս զայս թոական եւ երեսուն եւ երիս հանես, վասն զի երեսուն եւ չորրորդն ի թոականին պիտի լինել, յունոարի վեցն հինգչաբաթ լինի եւ մինչեւ երեսուն եւ չորսն հանես, ապրիլի եւթն չորեքշաբաթ, եւ եթէ ըստ երրայեցւոցն՝ լուսնականաւքն կամիս գտանել զօր քաւութեանն, որ է պապանձմանն Զաքարիայի եւ դարձն ի տուն իւրեւ զաւետիս Մարիամու Աստածածնին ի հրեշտակէն, ապա այսպէս. կա՛լ երկերիւր եւթանասուն եւ ութ (զհոռոմին) թոական, եւ այս թոական է որ ըստ Հոռոմին [տաւմարի] զաւետեացն զօրն ի չորեքշաբաթու, եւ զծննդեանն յուրբաթու ածէ ի մարտ, եւ ի դեկտեմբերի ի քսան եւ հինգ: Բայց աստի ի չարչարանացն ամ երեսուն եւ վեց ամ լինի, եւ թէ պատեհ ոք կարծէ, ինքն գիտասցէ, բայց այլ չգտանի որ ընդ հինգհարիւրեակ բոլորակին զուգաւորի, բայց դու կա՛լ զնոյն թոական եւ արա՛ զվերադիր հոռոմի ամսոյ, եւ լինի մի թիւ վերադիրն, եւ արա մարտի ամսոյ ծնունդ, եւ գտանես ի քսան եւ ինն նոյն ամսոյ զծնունդն, եւ էր երրայեցւոցն սկիզբն տարւոյն, որ կոչի նիսան, առաջին ամիսն եւ ապա կա՛լ հարիւրեւթանասուն եւ եօթն օր, եւ այն լինի վեց ամիս լուսնական եւ տասն այլ որ է քաւութեանն օր՝ յեւթներորդ ամսեանն եւ Հոռոմին հոկտեմբերի ամսոյ է մի օր եւ հնգետասան երրայեցւոցն տաղավարահարացն՝ որ է հոկտեմբեր վեց, եւ ի քսան եւ երկու թշրին ամսոյ՝ կատարումն տօնին եւ դարձն Զաքարիայի ի տուն իւր վասն զի յերեկօրեայ հրամայէր սկսանել տօնին, որ է հոկտեմբերի երեքտասան, եւ կա՛լ դարձեալ հարիւր եօթանասուն եւ հինգ օր եւ լինի վեց ամիս լուսնական, ըստ հրեշտակին բանի սա Մարիամ զԵղիսաբեթէ, եւ տո՛ւր ի նոյն ամսոյ երեքտասան յառաջիկայ ամսոցն եւ բաւնդակի յապրիլի ամսոյ վեցն աւետիք հրեշտակին առ Մարիամ որոյ օրն լինի չորեքշաբաթ երկերիւր եւթանասուն եւ եւթն թոականաւն, բայց նոցա երկօրին քսան եւ հինգ վրէպ են յաւուրցն զոր կամի, թէ եւ տարեաւ ի վերջ երթան կամ յառաջ, զի զայլն զինչ եւ առնէնն չէ ճշմարիտ, մինչ ընդ հինգհարիւրեակ բոլորակին թոականին չմիաբանին, որով ապրիլի ի հնգետասանն պիտի գալ երեսուն եւ չորիւք ամօք, որում չարչարանք Փրկչին, զի որպէս զմուտ պահոց ի Զատիկն պարտ է առնել. Այսպէս զաւետիսն եւ զծնունդն՝ ի չարչարանացն ամէ »¹:

Վերոհիշյալ հատվածում մի քանի անգամ տարբեր առիթներով Զաքարիա կաթողիկոսը հղում է Ծեակ բոլորակը, այն է՝ 1. « աւետարանեցաւ

¹ Գրիգոր Արշարունոյ քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցածոց, Վեներիկ, 1964, էջ 115-118:

ի Գաբրիելյէ սրբոյ կուսին Մարիամու՝ յաւուր չորեքշաբաթու, որպէս յայտնի եւ հինգհարիւրեակ բոլորակէն», 2. «... զի թէ հինգհարիւրեակ բոլորակդ ճշմարիտ է, զոր եկեղեցւո Աստուծոյ ընկալեալ է. եւ զչարչարանս Փրկչին երեք հարիւր տասն եւ երիս թոականին եղեալ է, որպէս յերեքհարիւրտասն եւ չորսն՝ ըստ պատողականութեան՝ զապրիլի զչորսն, ապա եւ այս անշարժելիք են. զի մինչ ունիս զայս թոական (313 թ.) եւ երեսուսն եւ երիս հանես, վասն զի երեսուսն եւ չորրորդն ի թոականին պիտի լինել, յունորի վեցն հինգշաբաթ լինի եւ մինչեւ երեսուսն եւ չորսն հանես, ապրիլի եւթն չորեքշաբաթ...», 3. « Բայց աստի (278 թ.) ի չարչարանացն ամ երեսուսն եւ վեց ամ լինի, եւ թէ պատեհ ոք կարծէ, ինքն զիտասցէ, բայց այլ չգտանի որ ընդ հինգհարիւրեակ բոլորակին զուգաւորի...», 4. «եւ բաւնդակի յապրիլի ամսոյ վեցն աւետիք հրեշտակին առ Մարիամ որոյ օրն լինի չորեքշաբաթ երկերիւր եւթանասուն եւ եւթն թոականաւն, բայց նոցա երկուքին քսան եւ հինգ վրէպ են յաւուրցն զոր կամի, թէ եւ տարեաւ ի վերջ երթան կամ յառաջ, զի զայն զինչ եւ առնէնն չէ ճշմարիտ, մինչ ընդ հինգհարիւրեակ բոլորակին թոականին չմիաբանին, որով ապրիլի ի հնգետասանն պիտի գալ երեսուսն եւ չորիւք ամօք, որում (313 թ.) չարչարանք Փրկչին, զի որպէս զմուտ պահոց ի Զատիկէն պարտ է առնել. այսպէս զաւետիսն եւ զծնունդն՝ ի չարչարանացն ամէ»:

Հետագա շարադրանքում, հատկապես, «Պատճէնների» վերլուծությունները կատարելիս՝ օրագրուտի կանոններով կստանանք շաբաթվա օրերը Ծ-եակի տարբեր տարիների համար;

2-րդ վկայության մեջ հեղինակը, հղելով Ծ-եակ բոլորակի 313 թվականը, որը հռոմեացոց շարքի մեջ ապրիլի 15-ի լրման տարին է, ինչպես երևում է նաև 4-րդ մեջբերման ապրիլի 15-ից, դեռ ավելին, հեղինակն ասում է, որ չարչարանաց տարուց պետք է սկսել Աւետեացն Աստուածածնի ու Քրիստոսի Ծննդեան ու Յայտնութեան տոների հաշվարկը: 2-րդ վկայության մեջ հեղինակը միաժամանակ 314 թվականն «ըստ պատողականութեան» ապրիլի 4-ի լրման տարին է նշում, այսինքն՝ իբրև 19-ամյակի 1-ին տարի:

Բավական է վերցնել Անանիա Շիրակացու Լուսնի լրման 19-ամյակի կանոնը, որտեղ ասվում է՝ վերցրո՛ւ թվականը, հանի՛ր ինը և բաժանի՛ր 19-ի, կստանաս լրման օրը կամ համապատասխան համարը, որպեսզի հիմնավորվի, որ Զաքարիա կաթողիկոսն օգտվել է Անանիա Շիրակացու Ծ-եակից; Համոզվելու համար կատարենք թվաբանական գործողություն, այն է՝ $314 - 9 = 305 : 19 = 1$ մնացորդ: Իսկապես, Շիրակացու 19-ամյակի առաջին տարում լրումը եղել է ապրիլի 4-ին: Զաքարիա կաթողիկոսի բերած տեղեկություն մեջ 314 թվականին ևս լրումը եղել է ապրիլի 4-ին, որը վկայված է իր մոտ, և ստացվում է Անանիա Շիրակացու տոմարական կանոնով:

Հարկ է նշել, որ Անանիա Շիրակացին Քրիստոսի չարչարանաց կամ խաչելուձյան օրը համարել է ապրիլի 4-ը, այն է՝ իր 19-ամյակի 1-ին տարին:

Հաջորդ հեղինակը, ով գրում է Շիրակացու տոմարական ժողովածոյի մասին, հատկապես, նրա Շ-եակի հայոց շարքի, ազգերի տոմարական «Պատճենների» և, մասամբ, օգտագործում է Շ-եակի որոշ կոնկրետ թվականներ, Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսն է:

Բերենք Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի, որն ավարտել է, հավանաբար, 925 թվականին, որոշ վկայություններ¹:

1. «Յայսմ տասներորդի Հայրապետութեան սորա (Մովսէսի) և երեսներորդի առաջներորդի ամին խորովայ՝ որդւոյ Կաւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի հինգհարիւր երեսուն երկու ամաց, ապա ի հրամանէ մեծին Մովսէսի քերթողք և գիտուն արոեստին եղին զկարգ թողականութեան Թորգոմեանս համարոյ, որ շարժումը յառաջխաղաց և հիմն զանազան մասանց արոեստին: Եւ այդպէս ըստ հայկականս լեզոյի տոեալ տոմար տօնից տարեկանաց, յայնմ հետէ ոչ կարօտանային իբրև մուրացիկ իմն արնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոց արարչութիւնս»:
2. «Իսկ Անաստասայ հայրապետին հոգացեալ վասն հայկականս տօմարի, զի թերեւս անշարժ զնա ըստ այլոց ազգաց մարթասցէ յօրինել զի միշտ անշարժք լինիցի տօնք տարեկանաց կամ յեղափող յեղանակք ժամանակաց: Վասն որոյ եւ առ ինքն զԱնանիա Անեցի կոչեալ՝ հմուտ, հրամայէ նմա զստեղծագործել զխնդրելին իւր: Իսկ նորա ջան ի վերայ եղեալ եւ ըստ բոլոր ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ հայկական տոմարի զի բարեձեւագունից ոմանց եւ զմերս կշռադատեալ՝ մի կարօտասցուք կալ ի զուգաւորութիւն Հռոմայեցւոց: Եւ մինչդեռ խորհէր միտն Անաստաս ժողովօք եպիսկոպոսաց զեղեալսն հաստատել՝ վաղճան կենաց նմա ժամանէր, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց»:
3. «Եւ այս (Յուսուֆի արշավանքը Հայաստան) լինէր յաւուրս տօնի մեծի պասեքի զատկաց յերեքհարիւրերորդի յիսներորդի ութերորդի շրջագայութեան Թորգոմեանս համարոյ» (= 910 թվականը Հրոտից 24 = ապրիլի 1՝ ըստ Ա. Շիրակացու Շ-եակի):

Հովհաննես Դրասխանակերտցու արտահայտությունները «զկարգ թողականութեան Թորգոմեանս համարոյ»-ը, «զկարգ հայկական տոմարի»-ն, որոնց կոնկրետ դրսևորումն է «յաւուրս տօնի մեծի պասեքի զատկաց յե-

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 65, 92, 214:

րեք հարիւրերորդի յիսներորդի ութերորդի շրջագայութեան Թորգոմեանս համարոյ» -ն, Անանիա Շիրակացու Շ-եակ Ջատկացուցակն է:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին, թեև « զկարգ թրականութեան Թորգոմեանս համարոյ»-ը, որը « շարժումը յառաջխաղաց և հիմն զանազան մասանց արոեստին» է, այսինքն՝ հայոց շարժական տոմարի թվականութեան համակարգը, և դրա առանձին բաղադրամասերի օրինաչափությունները, ինչպես և « ըստ հայկական լեզուի տոեալ տոմար տօնից տարեկանաց»-ը, այն է՝ Ջատկացուցակ տոնացուցն են, վերագրում է Մովսես կաթողիկոսի ժամանակներին, իսկ Անաստաս կաթողիկոսի տարիներին վերագրում է անշարժ տոմարի նախագծի ստեղծումը Անանիա Շիրակացու կողմից, այն է՝ « զկարգ հայկական տոմարի»-ն: Սակայն Շիրակացու բնագրերի միջոցով ցույց տանք, որ նա անշարժ տոմար չստեղծեց:

Շիրակացին « Ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ» ճառում գրում է. « Արդ այսուհետեւ յայտ արասցուք զանցնիւր ազգացն, եթէ յորում ամսեան կամ քանիք աւուրցն լինի սուրբ Յայտնութիւնն:

Առաջին՝ Յայտնութիւն ըստ Եբրայեցւոցն Տիբէթ ամսոյ, որ աւր ԻԱ (21) է միշտ:

Երկրորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Ասորւոց Քանուն ամսոյ, որ աւր Զ (6) է միշտ:

Երրորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Արաբացւոց Արսոն ամսոյ, որ աւր ԻԱ (21) է միշտ:

Չորրորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Եթովպիացւոց Թերաս ամսոյ, որ աւր ԺԱ (11) է միշտ:

Հինգերորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Եգիպտացւոց Տուբիլ ամսոյ, որ աւր ԺԱ (11) է միշտ:

Վեցերորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Մակեդոնացւոց Մակատրիոն ամսոյ, որ աւր ԻԱ (21) է միշտ:

Եւթներորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Յունաց Եւզինեոս (ուղղել՝ Աւզինեոս, Դիւստրոս՝ ըստ Սարկավագի) ամսոյ, որ աւր Զ (6) է միշտ:

Ութերորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Հռովմայեցւոց Յունոարի ամսոյ, որ աւր Զ (6) է միշտ:

Իններորդ՝ Յայտնութիւն ըստ Հայոց՝ փոփոխմամբ է ըստ չորից չորից ամաց, եւ եթէ զիարդ գիտելի է, եւ կամ ընդէր ոչ առկայացեալ ըստ այլոց ազգաց յիւրում տեղւոջ պատմեցից ըստ կարգի տոմարի»¹:

Ինչպես նկատելի է, Շիրակացին Յայտնութեան օրը տալիս է ութ ժողովուրդների անշարժ տոմարների ամիս-ամսաթվերով (հունվարի 6 ևն), որոնք

¹ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութեանը, էջ 290:

իրար համարժեք են, իսկ հայոց շարժական տոմարի համար գրում է, որ ամսաթիվը 4 տարին մեկ փոխվում է, ինչի մասին կգրի իր տեղում՝ «ըստ կարգի տոմարի», այսինքն՝ հայոց տոմարի «Պատճէնում»: Պարզ է՝ եթե Անանիա Շիրակացին հայոց անշարժ տոմար կազմած լիներ, հայոց համար Յայտնության որոշակի օր կնշեր և չէր ասի, թե 4 տարին մեկ ամսաթիվը փոխվում է:

Բերենք մեկ փաստ ևս: Շիրակացին իր կազմած Ծ-եակի հռոմեացոց շարքում տալիս է Յայտնութեան օրը, որը հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբն էր, հուլյան անշարժ տոմարի հունվարի 6, իսկ զարնանային օրահամարի օրը՝ մարտի 20 ամսաթվերով՝ Ծ-եակի բոլոր տարիների համար, իսկ հայոց Ծ-եակում, որը համարժեք էր հռոմեականին, Յայտնության օրն սկսվում է Արաց 30-ով և ավարտվում Մարգաց 17-ով՝ 4 տարին մեկ փոխելով հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերը: Իսկ զարնանային գիշերահամարի օրն սկսում է Ահեկանի 13-ով և ավարտում Նաւասարդի 25-ով:

Այլ խոսքով՝ անվերապահորեն հերքվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունն այն մասին, թե Անանիա Շիրակացին կազմել է հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ:

Հետևում է, որ Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Անանիա Շիրակացու տոմարի, ինչպես և հայոց թվականի մասին, վերաբերում են հայոց շարժական տոմարին: Պարզ է, որ նրան հետևած հեղինակների տեղեկությունները նույնպես պետք է հասկանալ այդ իմաստով ու վերագրել Շիրակացուն:

Հ. Դրասխանակերտցու տեղեկությունները վերաբերում են Ա. Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյին ընդհանրապես, իսկ, հատկապես, Ծ-եակի հայոց շարքին ու նրա համար գրված կանոններին, այսինքն՝ հայոց «Պատճէնին»:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին գիտե նաև ազգերի տոմարների «Պատճէնների» մասին, որը երևում է նրա «ըստ այլոց ազգաց» և «ըստ բոլոր ազգաց պայմանի» արտահայտություններից: Ինն ազգերի տոմարների պատճենների մասին կխոսենք հետագա շարադրանքում: Անկասկած է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին օգտագործել է Շիրակացու «ՇԼԲ կարգը» և ունեցել մատենագրական այլ վկայություններ, որոնք առայժմ հայտնի չեն այլ սկզբնաղբյուրներից:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին միաժամանակ գրել է, որ Ա. Շիրակացու հորինած «զկարգ հայկական տոմարի»-ն Անաստաս կաթողիկոսը մտածել է հաստատելու եպիսկոպոսների ժողովով, բայց չի հասցրել, քանզի վախճանվել է: Այս միտքն առնվազն անհասկանալի է, որովհետև, ինչպես Զաքարիա կաթողիկոսն է գրում, Ծ-եակը պաշտոնապես օգտագործվել է

մեր եկեղեցու կողմից: Բացի այդ՝ Անաստաս կաթողիկոսի իրավունքների շրջանակներում էր տոնացուցային- տոմարական մատյանը, հատկապես, Շ-եակ Ջատկացուցակը պաշտոնապես ներդնելը եկեղեցական կենցաղ, դեռ ավելին՝ վարդապետներին սովորելու և ուսումնական հաստատություններում մանկանց սովորեցնելու համար: Պատահական չէ, որ Դավիթ քահանան իր գրչագիրը ժառանգություն է թողնում Ղուկասին՝ իր որդուն, տոմարի մեջ հմտանալու ակնկալիքով: Մանավանդ, «զչարադրութիւն տոմարաց»-ը Ա. Շիրակացու համառոտփած ժողովածուն է:

Վերոհիշյալից պարզ է դառնում, որ Հ. Դրասխանակերտցու վկայությունները, այն է՝ «զկարգ թոականութեան Թորգոմեանս համարոյ»-ը, «Տոմար տօնից տարեկակաց»-ը, «զկարգ հայկական տուամարի»-ն համարժեք են դառնում Ա. Շիրակացու և Ջաքարիա կաթողիկոսի փած «ՇԼԲ կարգին» և «Շ-եակ բոլորակին» (կարգը Շ-եակին)՝ մասնավորեցնելով և ընդգծելով Ջատկացուցակի հայոց շարքը, թեև հռոմեացոց շարքը զուգահեռ դրված է հայոցի հետ, դեռ ավելին՝ 550 տարվա կտրվածքով հռոմեացոց բոլորակին էր համադրված հայոցը:

Այլ խոսքով՝ Հ. Դրասխանակերտցին տարբեր բառակապակցություններով, սակայն միևնույն բովանդակությամբ Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյի մասին գրում է՝ առանձնացնելով ու մասնավորեցնելով հայկական Շ-եակը:

Ջաքարիայի «զի թէ հինգհարիւրեակ բոլորակդ ճշմարիտ է զոր եկեղեցւոյ Աստուծոյ ընկալեալ է» արտահայտությունը նոր էջ է բացում Ա. Շիրակացու Շ-եակի՝ հայոց մեջ պաշտոնական օգտագործման համար և ինչպես թեական են դառնում Դրասխանակերտցու՝ Անաստասի վախճանի պատճառով եպիսկոպոսական ժողով չհրավիրելու և չհաստատելու «զկարգ հայկական տուամարի»-ն, այնպես էլ Գրիգոր Մագիստրոսի դիտարկումը՝ կաթողիկոսարանում «Մեծ Քննիկոնը» կաթողիկոսարանում փակի տակ պահելու վարկածները:

Այլ խոսքով՝ Ջաքարիա կաթողիկոսի հնագույնն է Շիրակացու Ջատկացուցակի՝ հայ եկեղեցու կողմից պաշտոնական օգտագործման մասին, որտեղ Ջատկացուցակն անվանված է «Շ-եակ բոլորակ»: Ի դեպ, «բոլորակ» բառը գրաբարում համարժեք է բոլոր և շրջան տերմիններին ևս: Վերոհիշյալ արտահայտությամբ զուգահեռ Ա. Շիրակացու հռոմեացոց և հայոց շարքերով կազմած Ջատկացուցակների հիշատակարանում գտնում ենք «ՇԼԲ կարգ» ձևակերպումը, որին կարճ անվանել են Շ-եակ:

«Ժամանակական կանոնի» սկզբում, ինչպես կտեսնենք ժողովածոյի կառուցվածքը քննելիս, «ՇԼԲ կարգը» կամ «Շ-եակ բոլորակը», կամ կարճ՝ Շ-եակը այն հիմքերի հիմքն էր, որից արտածվելու էին, ինչպես կտեսնենք

«Ժամանակական կանոնի» արարչության թվականները և տոնացուցային տարվա տոների մեկնությունները: Ա. Շիրակացին 3 անգամ օգտագործել է շրջագայություն՝ ՇԼԲ-ն իբրև 19 և 28 ամյակների արտագրյալի թիվ, Արարչության թվականություն համակարգի 1-ին տարի և շաբաթվա օրերի հատվածի մեկնակետ:

Հետևությունը պարզից էլ պարզ է. Զատիկացուցակի հիշատակարանի և «Ժամանակական կանոնի» մեջ օգտագործված վերնագիրը տարածվել է տոմարական-տոնացուցային ժողովածոյի վրա, և «ՇԼԲ կարգ (հոռմեացոց և հայոց)»-ը դարձել է «ՇԼԲ կարգ», «ՇԼԲ ամս», «ՇԼԲ ամաց»՝ արարչության թվականությունը կամ փաստված Զատիկները հաշվարկելու համար, իսկ Զաքարիա կաթողիկոսի մոտ ստացել «Շ-եակ բոլորակ» անվանումը¹:

Հաջորդ հեղինակը, ով օգտագործել է Անանիայի Շ-եակը, Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկ) է: Նա «գլխական հայոց»-ի տակ հասկացել է և լայնորեն օգտագործել իր «Տիեզերական պատմության» մեջ: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք Անանիա Շիրակացու գրած տոմարական մատյանի անվանը՝ «Քննիկոն» տերմինով. «Իսկ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց ազգաց՝ և հրամայէ Անանիայի Շիրակացույ (ձեռ. Շիրակացույ) կարգել զՔրոնիկոնն (ձեռ. զՔննիկոնն) և վախճանի՝ կալցեալ աթոռն ամս Զ»²:

Ստ. Մալխասյանցը Ասողիկի բնագրի «Քննիկոն» տերմինը երկու տեղում էլ փոխել է՝ դարձնելով «Քրոնիկոն» ու դրա տակ հասկացել է Անանիա Շիրակացու երկը, այն է՝ Ժամանակագրությունը՝ նմանեցնելով Եվսեբիոս Կեսարակացու «Քրոնիկոնի» հետ:

Հարկ է նշել, որ Ասողիկը վերոհիշյալ հատվածում «կարգել տոմարը» համարժեք է նկատել «կարգել քննիկոնը»: Նա տոմար և քննիկոն տերմիններով է բնորոշել Անաստաս կաթողիկոսի պատվերով՝ Անանիա Շիրակացու գրած տոմարական մատյանն ու նրա անվանումը: Այլ խոսքով՝ Անաստաս կաթողիկոսը հրամայել է Անանիա Շիրակացուն ստեղծելու «Քննիկոն» անունով տոմարի մատյան, որտեղ սահմանել էր նաև հայոց անշարժ տոմարը՝ այլ ազգերի տոմարների նման:

Ի դեպ, հայոց անշարժ տոմարի նախագծի վարկածն Ասողիկը քաղել է Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, որը հերքվեց, ուստի վերջինիս «կարգ հայկական տոմարի» ձևակերպումը համահունչ է դառնում Ասողիկի «կարգել տոմար»-ը և «կարգել Քննիկոն» -ը, որոնք համարժեք են դառ-

¹ Զաքարիա կաթողիկոսը Շ-եակի կոնկրետ թվականների, օգտագործելով օրագրուտի կանոնները, ներկայացնում է Քրիստոսի ծննդեան ու Յայտնութեան՝ հունվարի 6, Առումն Աստոածածնի՝ ապրիլի 6/7, ինչպես և Քրիստոսի Ծնունդը դեկտեմբերի 25 և Աւետումն Աստոածածնի՝ մարտի 25, շաբաթագրերը:

² Ստեփանոսի Տարոնցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 99:

նուժ Անանիա Շիրակացու «Զատկի» ճառի հիշատակարանի «ՇԼԲ կարգ»-ին և «ՇԼԲ ամ»-ին, Զաքարիա կաթողիկոսի հիշատակած «Շ-եակ բոլորակ»-ին, Հովհաննես Դրասխանակերտցու «կարգ թոականութեան Թորգոմեան համարոյ»-ին՝ վերջինիս հետ մասնավորեցնելով Շ-եակի հայոց շարքը, որն Ասողիկը բազմիցս օգտագործել է իր աշխատութեան մեջ, արտահայտելով նոր տերմինով, այն է՝ «քննիկոն», այսինքն՝ Շ-եակ, որը ինչպես կտեսնենք, հիմնավորվում է հետագա տեղեկություններով ևս:

Հետևապես, Անանիա Շիրակացին սահմանեց «Շ-եակ հրաշագան», իսկ «կարգել զտոմարն» պետք է հասկանալ՝ սահմանեց տոմարական մատյան (գիրք), որի հիմքը Շ-եակն էր: Ի դեպ, «Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի» հեղինակները «ՏՈՄԱՐ» կամ «ՏՈՒՄԱՐ»-ը բացատրել են նաև որպես «հատոր գրոց», «գիրք», «մատեան», ինչպես և «ցուցակ հաշոի» և «կարգք ժամանակագրութեան, աստեղաբաշխութեան, թոականաց ազգաց, և տօնից սրբոց, կաղանդացոյց, օրացոյց և թոական» իմաստներով, որը, ինչպես կտեսնենք, ընդգրկում է Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուլցային ժողովածոյի վերնագիրն ու բովանդակությունն ամբողջությամբ:

«Մեկնութիւն տումարի գոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի որ մականոանեին Կոզեռն» վերնագրով ձեռագրում բառացի օգտագործված ենք գտնում Անանիա Շիրակացու բնագրերը, որոնք կներկայացնենք Անանիա Շիրակացու ժողովածոյի կառուցվածքն ու բովանդակությունը քննելիս: Այստեղ միայն նշենք, որ Հ. Կոզեռնը բերում է Շ-եակում Քրիստոսի Մննդեան ու Յայտնութեան ամիս-ամսաթիվը՝ Արաց 30, ինչպես և Շիրակացու «Ժամանակական կանոնի» «Կայսերք» հատվածի՝ Հուստինիանոսի 25-րդ տարվա հիշատակությունը, հայոց Շ-եակի 1-ին և 2-րդ տարվա վերադիրները, Աղամից մինչև հայ թվականը գտնելու համար Շ-եակի՝ Արարչութեան թվականի հաստատունին (5976) հայ թվականը գումարելը, Քրիստոսի Մննդից մինչև հայ թվականի հաստատունը (552) Դիոնիսյան քրիստոնեական թվականով և այլն:

Բերենք այդ արժեքավոր վկայությունը, որտեղ Հովհաննես վարդապետը գրում է. «Արդ վասն զի յԱրաց ամսոյ Լ (30) հանդիպեցաւ զնել զգիր թոականութեան հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացոյ ի Ժ. երորդ (10-րդ) ամի աթոռակալութեան Տեառն Յոհաննիսի հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԳ (23) թիւ էր հայրապետացն ի սրբոյն Գրիգորէ եւ ԻԵ (25) ամին Յուստինիանոսի կայսէր, ի հիմնարկութեան Մեծ եկեղեցւոյն սուրբ Սոփեայ եւ ի ԻԲ (22) ամին Խոսրովու պարսից արքայի: Արդ յայնմ տարւոջ որում զթոականն եղին ՐՁՀՁ (5976) ամ էր յԱղամայ մինչեւ ի հայ թոականն եւ ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչեւ ի սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէ

ամբ ՄՀԶ (276) եւ անդր մինչեւ զհայ թողականն ամբ, որ լինի ի ծննդենէն Բրիստոսի մինչեւ զհայ թողականն ամբ ՇԾԲ (552)»¹:

Ի դեպ, Հովհաննես Կոզեռնը տոմարի մեկնությունը գրել է 1007 թ. և իրականացրել «Պատճէն տոմարի հայոց»-ի խմբագրությունը, որոնց մասին գրել ենք այլ առիթով²:

Հովհաննես Կոզեռնը հայոց Մեծ թվականի սկզբնավորումն առնչում է Անանիա Շիրակացու հետ և հայոց Շ-եակը համարժեք է նկատում «գիր թողականութեան հայոց»-ին, այսինքն՝ Անանիա Շիրակացու ժողովածուն ու դրա վերնագիրը բնորոշել է իբրև հայոց Շ-եակ:

Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս Գետադարձին (1020-1053 թթ.)³ հասցեագրված թղթում, ի թիվս այլ հարցերի, խնդրում է նաև Ա. Շիրակացու «գրոց» ընդօրինակությունը; Այդ նամակը խորագրված է «Առ տէր Պետրոս ի ժամանակի խուժան յառնելոյ ի քաղաքին ի վերայ նորա. Բան մխիթարական և հարցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնոյն, զոր մեծ քննիկոնն անոանեն»⁴:

Վերը բերված խորագրից երևում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակակիցները, ինչպես տեսանք նաև, Ասողիկը, Ա. Շիրակացու «գրոցի» «մեծ քննիկոն» տերմինն օգտագործելով, հասկացել են նրա Շ-եակ տոմարագիրքը կամ հայոց Մեծ թվականության տոմարական մատյանը, որի հիմքը Շ-եակն էր:

Հովհաննես Սարկավազը, ինչպես ցույց ենք տվել, 1094 թվականին գրեց տոմարի մեկնություն, որտեղ լայնորեն օգտագործել է Ա. Շիրակացու տոմարական մատյանի բնագրերը, այդ թվում՝ հռոմեական Շ-եակի շարքը⁵:

Նա մեկնության սկզբում ունի ենթավերնագիր՝ «Յաղագս Շ-եակի», որտեղ ասվում է, որ 1-ին Շ-եակի սկզբից, նկատի ունի 19-ամյակի ապրիլի 4-ի լրման տարին՝ սարկավագադիր 10 թվականը = 562 թ., անցել է ՇԼԲ (532) տարի, երբ գրում է իր «գիր մատենիդ»-ը: Սրանով մի կողմից ակնարկում է Անանիա Շիրակացու Շ-եակը, մյուս կողմից հնարավորություն է տալիս թվագրելու իր տոմարի մեկնության գրություն ժամանակը, այն է՝ 1094 թ. (10 թ. = 562 + 532 = 1094 թ.):

Ստեփանոս Մեծրկա որդու 1126 թ. ընդօրինակած և խմբագրած տոմարագրքի կամ տոմարական ժողովածոյի հատվածներից մեկը վերնագրը-

¹ Չեռ. թիվ 1999, էջ 67 բ – 87 բ:

² Ռ. Յ. Վարդանյան, «Պատճէն Տոմարի Հայոց»-ի խմբագրությունների ժամանակի որոշումը. 6-18-րդ դարեր, Եր., 2007:

³ Ռ. Յ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Եր., 1999, էջ 563:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 4:

⁵ Ռ. Յ. Վարդանյան, Գ. Յ. Կարախանյան, Անանիա Շիրակացին և նրա քննիկոնը, Աճեմյան մատենաշար, հ. Ա, Եր., 2002, էջ 75:

ված է «Ի Քննիկոնէ»¹: Այդ բնագրի մեջ հիմնավորվում են Ծ-եակը և դրա բաղադրամասերը (Լուսնի լրման 19-ամյա և Արեգակի 28-ամյա պարբերաշրջանները, որոնց արտադրյալն է Ծ-եակը (19 X 28)), ինչպես նաև վերադիրը, հայոց վերագրից նահանջ տարիներին մեկ միավոր պակասեցնելը և այլ տոմարական իրողություններ: «Ի Քննիկոնէ» բնագրում բացակայում է ժամանակագրությունը, ուստի «Ի Քննիկոնէ»-ն նախնական կամ ժողովածոյի վերնագիրն է, որից նա նյութեր է քաղել իբրև ընդօրինակող-խմբագիր: Այդ վերնագրի համարժեքը «Ի Ծ-եակէն» է կամ «Ի Ծ-եակ թուականէն»: Վերջինս հիմնավորվում է նույն տոմարագրքի «Վասն գիտելոյ զամս ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ի քեզ» վերնագիրը կրող բնագրով, որտեղ կարդում ենք. «Եթէ կամիցիս գիտել, թէ քանի ամէ յԱդամայ մինչեւ ուր ես. Կա՛լ ՅԿ (6060) եւ զհայ թուական ի վերա ած, եւ այն է ըստ Յունաց համարողութեան, ըստ նոր թուականիս շրջանաց քննիկոնին ստուգիվ»²:

Բնագրում տրված է 6060 հաստատունով և հայոց Մեծ թվականով Արարչություն Կոստանդնուպոլսի կամ հունաց թվականն ստանալու կանոնը, որը հիմնված է Ծ-եակի՝ հայոց Մեծ թվականի պարբերաշրջանների վրա: Այսպես, 1 (հայոց թվականի առաջին տարին = 553 թ.) + 6060 (հաստատուն), որտեղից՝ 6061 : 532 = 11 և 9 մնացորդ:

Համաձայն քննարկվող կանոնի՝ վերցվել է 6060-ը, գումարվել հայոց Մեծ թվականը և ստացվել արարչություն Կ. Պոլսի կամ հունաց թվականը՝ հայոց Մեծ թվականի հաշվով: Այս կանոնը անկասկած ստեղծել է Շիրակացին, որից էլ վերցրել է հիշյալ բնագրի հեղինակը:

Հարկ է նշել, որ ուշ շրջանում 6060-ի փոխարեն գրել են նաև 6059 հաստատուն թիվը, որպեսզի ճիշտ ստանան արարչություն Կ. Պոլսի կամ հունաց թվականը հայոց Մեծ թվականի հաշվով, որովհետև 1460-ամյա պարբերաշրջանի ավարտի հետևանքով հայոց Մեծ թվականին ավելացել էր մեկ տարի, որը խանգարում էր գտնելու ճիշտ թվականը: Այսպես, եթե հայոց Մեծ թվականին՝ 1-ին գումարենք 6060, կստանանք 6061, որը համարժեք է 553 թվականին, իսկ հայոց 534 թվականին (= ներկա 1085 թ.) պետք է գումարել 6059, որպեսզի ստանանք արարչություն Կ. Պոլսի թվականը, այն է 6593-ը՝ համարժեք ներկա 1085-ին:

Քննիկոն անունն են տվել ոչ միայն հայոց թվականին, այլև հետագայում հռոմեական Մեծ թվականի (սկ. 249 թ.-ավ. 780 թ.) շարունակությունը կազմող հռոմեական Փոքր թվականին (սկ. ներկա 781 թվականից

¹ ՄՍ թիվ 1999 ձեռ., էջ 152 ա:

² Նույն տեղում, էջ 23 բ-24 ա:

մինչև 1312 թ.), որը Զատկացուցակի երկրորդ 532-ամյա շրջանն էր հռոմեական թվականների հաշվով:

Հետևապես, Շ-եակ պարբերաշրջան, Քննիկոն և հայոց Մեծ թվական (առաջացել էր Շ-եակից) համարժեքներ են, ուստի հայոց Մեծ թվականի (կամ տոմարի) ժողովածուն հետագայում ընկալվել է իբրև Քննիկոն = Շ-եակին: Ստեփանոս Մեծրկա որդին միաժամանակ Քննիկոն տերմինն է օգտագործել՝ հետևելով Հովհաննես Սարկավազին:

3082 թվահամարի ձեռագրի (ընդօրինակված 1267 թ.) հռոմեացոց «Պատճէնում» գրված է. 1. «Թոական հռոմայեցուց այպէս արա. կա՛լ յեւթն ամէն Փիլիպոսի կայսեր մինչև ԼԴ ամն յուստինիանոս կասեր, որ լինի ամք ՅԴ, զհայ թոականն ի վերա՛յ բեր, աւագ թոական է հռոմոց: ՇԼԲ ի բա՛ց առ, որ մնայ փոքր թոական է, որ կոչի Խրաւնիկաւն»¹:

2. «Այլ կա՛լ Խրաւնիկաւն, այսինքն՝ զթոականն և ե՛րթ ժթ, ժթ, մնայ ժթ, որ փոքր վերագիր է հռոմի, Բ ի վերա՛յ բեր, մեծ վերագիր է»:

3. «Եւթներեայ այսպէ՛ս արա. կա՛լ զՔրաւնիկաւն թիւ մի պակաս...»:

Գրիչն այս հատվածները վերցրել է Ստ. Մեծրկա որդու ժողովածոյից և քննիկոն տերմինը փոխարինել «խրաւնիկաւն»-ով՝ վերաիմաստավորելով ու հասկանալով իբրև Շ-եակի 2-րդ շրջապտույտ, այն է՝ հռոմեական Փոքր թվական:

Սամոել Անեցու տոմարական ժողովածոյի մեջ, որը գրվել է 1165 թվականին, պահպանվել է Անանիա Շիրակացու հռոմեացոց Մեծ թվականի և դրա վրա 304 հաստատունով Հովհաննես Սարկավազի խմբագրած «Պատճէն տումարի հռոմայեցոց» -ի ընդօրինակութիւնը, որտեղ կարգում ենք. «Թոական հռոմոց այսպէ՛ս արա. կա՛լ զհայ թոականն, ՅԴ (304) ի վերա՛յ] բեր, մեծ թոականն է հռոմայեցոց, ՇԼԲ (532) ի բա՛ց երթ, փոքր թոական է հռոմի, որ կոչի Քն[ն]իկոն»²:

Սամոել Անեցին հռոմեացոց Մեծ թվականից Փոքրն ստանալու կանոնում (532-ամյակի 2-րդ շրջապտույտի համար) թվականն անվանել է Փոքր թվական հռոմի և հետևելով Հ. Սարկավազին՝ նաև «Քննիկոն»:

«Սկիզբ հռոմայերէն տոմարի» պատճենում, որը Հովհաննես Սարկավազի խմբագրածն է (հին կանոնը և ավելացրած նորը), գրված է. «Թոական հռոմի այսպէ՛ս արա. կալ յէ (7) ամեն Փիլիպոսի կայսեր մինչև ցԼԴ (34) ամն Հուստինիանոսի կայսեր, որ են ամք ՅԴ (304), զհայ թոականն ի վերա՛յ բեր (լուսանցքում՝ աւագ թոական է), որ է բուն թոական հռոմի: Կա՛լ

¹ Տե՛ս 3082 թվահամարի գրչագիր, էջ 384 ա-բ:

² ՄՄ, թիվ 1999 ձեռ., էջ 205 ա-բ:

զբուն թռականն, ՇԼԲ (532) ի բա՛ց երթ եւ որ ի խոնարհ մնայ, այն կոչի Քննիկոն, որ է նոր թվ[ական]:

Դարձեալ կա՛լ զհայ թռականն՝ զնորն, ՅԴ (304) ի վերա՛յ բեր, փոքր թռական է հոռոմի, որ կոչի Քննիկոն»¹:

Վերոհիշյալ հատվածները բերված են հայոց Մեծ թվականով հոռոմեացոց Բուն, Ավագ կամ Մեծ թվականը, հոռոմեացոց Մեծ թվականով հոռոմեացոց Փոքր թվականը, հայոց Փոքր թվականով հոռոմեացոց Փոքր թվականն ստանալու կանոնները, որոնք, ինչպես նկատելի է, հիմնված էին Շ-եակի 1-ին և 2-րդ պարբերաչրջանների վրա: Ակնհայտ է, որ կանոնների խմբագրողն ու ստեղծողը Հովհաննես Սարկավագն է: Հայոց Մեծ թվականով հոռոմական Բուն թվականի կանոնի հեղինակը Ա. Շիրակացին է՝ չհաշված « յէ(7) ամեն Փիլիպոսի կայսեր մինչեւ ցԼԴ (34) ամն Հուստինիանոսի կայսեր » հատվածը, որը, միանշանակ, Ստ. Մեծրկա որդու՝ հետագայում կատարած ընդմիջարկութունն է, որովհետև Անանիա Շիրակացին և Հովհաննես Սարկավագը շատ լավ գիտեին, որ հայոց 1 թվականը (1 = 553 թ.) Ջատկի հաշվով Հուստինիանոսի 25-րդ տարուն է համարժեք, իսկ 34-րդ տարին (= 10 = 562 թ.) էսայանների և իր Շ-եակի 19-ամյակի 1-ին տարվա՝ ապրիլի 4-ի լրման տարվա համարժեքն է, իսկ Ստ. Մեծրկա որդին հաշվարկել է Փիլիպոսի 7, 5, 2 (?) տարուց մինչև Հուստինիանոսի 34-րդ տարին (562 թ.): Հովհաննես Սարկավագի ստեղծածը մյուս կանոններն են: Նա Քննիկոն անուն է տվել հոռոմական Մեծ թվականի (սկ. 249 թ., ավ. 780 թ.) շարունակութունը կազմող հոռոմական Փոքր թվականին (սկ. 781 թ. մինչև 1312 թ.), որ Ջատկացուցակի երկրորդ 532-ամյա շրջապտույտի տարիներն էին՝ հոռոմական Փոքր թվականի հաշվարկով: Այլ խոսքով՝ նա թվական=Քննիկոն համարժեքը կոնկրետացրել է հոռոմական Փոքր թվականի վրա, որը 532-ամյակի 2-րդ շրջապտույտի թվականն էր, և այն անվանել է Քննիկոն:

Քանի որ Հովհաննես Սարկավագն է հոռոմական Փոքր թվական անվանել Քննիկոն 1094 թվականից, ուստի Քննիկոն տերմինի սկզբնավորումն այդ իմաստով պետք է կապել 11-րդ դարի վերջերի հետ, թեև հոռոմեացոց Փոքր թվականն սկսեց 781 թվականից, իսկ Ասողիկի և Գր. Մագիստրոսի ժամանակակիցները Քննիկոն կամ Մեծ Քննիկոնն ընկալել են իբրև Շ-ակ:

Հակոբ Ղրիմեցու մեկնության (գրված՝ 1416 թ.) մաս կազմող «Պատճէնում» (գրված 14-րդ դարի վերջերին) «Յաղագս Հոռոմայեցւոց » վերնագրով հարց ու պատասխանի մեջ կարդում ենք. « (Հարցումն.) Զի՞նչ է՝ կալ մինչև ՅԼ ամն Յուստինիանոսի և ցը ԻԴ Խոսրովու:

¹ Նույն տեղում, էջ 35 ա-բ:

(Պատասխանի). Զի յէ ամէն Փիլիպոսի կայսեր մինչև յԼ Հուստիանոսի և ի ցԻԴ Խոսրովու եղեն ամք ՅԴ և կատարումն Մ.եկին Անդրիասայ Ը ազգաց և անդ (վերևում՝ տ) ի աստ էր մեր թոականս: Վասն այն հանապազորդն ՅԴ կալնուք և մեր թվականնի վր [վերայ] բերենք, մեծ թվական է հոռոմոց (հռոմեացւոց) և զչրջանն ի բաց գնալով, փոքր թվականն է, որ կոչի քննիկոն»¹:

Հ. Ղրիմեցին Փիլիպոս կայսեր 7-րդ տարուց մինչև Հուստիանոսի 30-րդ և Խոսրովի 24-րդ տարիները, այն է՝ հռոմեական Մեծ թվականի 1-ին տարուց մինչև Անդրեասի 200-ամյակի վերջին տարին հաշվել է 304 տարի, որը հայոց Մեծ թվականի հաստատունն է՝ հանապազորդը, որը հետագայում դառնալու էր նաև Հայոց Փոքր և հռոմեացոց Փոքր թվականների հաստատունը, որովհետև ինչպես հայոց Մեծ և Փոքր, այնպես էլ հռոմեացոց Մեծ և Փոքր թվականներն սկսում են Ծ-հակի՝ հաշվման իմաստով 1-ին՝ ապրիլի 13-ի լրման տարուց, ուստի հռոմեացոց Մեծ թվականի հաստատունը գումարելով հայոց Մեծ թվականին, կստանանք հայոց Մեծ թվականի համարժեքը հռոմեական թվականով ($1 + 304 = 305 = 553$ թ.), իսկ հռոմեական Մեծ թվականի 1-ին տարուց գնանք 532 տարի կստանանք հռոմեական Փոքր թվականի 1-ին տարին ($1 = 781$ թ.), իսկ հայոց Փոքր թվականից հանելով 304-ը կամ հռոմեական Փոքր թվականին գումարելով այն, կստանանք դրանց համարժեքները ($333 - 29 = 304$):

Հ. Ղրիմեցին հոռոմոց Փոքր թվականը նախորդների նման անվանում է քննիկոն, իբրև 532-ամյակի 2-րդ շրջապտույտի թվական, որի համար ասում է, թե հոռոմոց Մեծ թվականից հանի՛ր 532, կստանաս հոռոմոց Փոքր թվականը:

2001 թվահամարի գրչագրի (15-րդ դար) «Տոմար հոռոմի» պատճենում գրված է. «Թոական հոռոմի այսպէ՛ս արա. կա՛լ յէ ամէն Փիլիպոսի կայսեր մինչև յԼԴ (ամն Հուստիանոսի կայսեր և ի ԻԴ (24) Խոսրովու պարսից արքայի, որ լինի ամք ՅԳ (303) (լուսանցքում՝ Դ), այսինքն՝ ՅԴ (304)) և զհայ թոականն ի վերայ բեր, մեծ թոական է (հոռոմի): Կա՛լ զմեծ թոականն հոռոմի և զչրջանն ՇԼԲ (532) , որ մնա, փոքր թոական է, որ կոչի քննիկոն»²:

Այս ընդօրինակված է Ստ. Մեծրկա որդու խմբագրած ընդօրինակությունից, և այստեղ նույնպես առկա է շրջան (ՇԼԲ), քննիկոն, փոքր թվական հոռոմի համարժեքությունը:

18-րդ դարում տպագրված Պարզատումարներում, որոնք վերցված են վաղ շրջանում առկա ձեռագիր ընդօրինակություններից «Տոմար հռոմեաց-

¹ ՍՍ, թիվ 1114 ձեռ., էջ 17 ա:

² ՍՍ, թիվ 2001 ձեռ., էջ 21 բ – 22 ա:

ւոց» ենթավերնագրի տակ գրված է. «Թոական այսպէ՛ս արա. կա՛լ զհայոց մեծ թոականն, ՅԴ ի վերա՛յ բեր, մեծ թոական է հոսմոց: Եւ զչրջանն ՇԼԲ, ՇԼԲ ի բա՛ց երթ, որ մնայ՝ փոքր թոական է հոսմոց, որ քննիկոն կոչի»¹:

Հոսմեացոց թվականի այս կանոնում վկայված է հայոց Մեծ թվականի հաստատունի՝ 304 –ի հոսմեական Մեծ թվականից Փոքր թվականն ստանալու կանոնը, որի արդյունքում դարձյալ առկա է չրջան (ՇԼԲ), քննիկոն, փոքր թվական հոսմի համարժեքությունը:

Այսպիսով հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացուցային մատյանը, հիմքում ունենալով իր «Ժամանակական կանոնի» «Այսպէս ի սկզբանէ արարածոց» սկսվածքով հատվածի ՇԼԲ չրջապտույտի և դրա օրինաչափությունների հիմնավորումները, արարչության թվականության համակարգերը հաշվարկելու, ինչպես և Ջատկացուցակի հեղինակի կողմից գրված հիշատակարանի «ՇԼԲ կարգ» արտահայտությունը Ջատկացուցակ կազմելու մասին, հետագայում ապրած հեղինակներն ընկալել են իբրև նրա ժողովածոյի վերնագիր՝ ընդգծելով նաև ժողովածոյի այս կամ այն կողմը:

Ջաքարիա կաթողիկոսը վերնագիրն ընկալել է իբրև «Շ-եակ բոլորակ»՝ օգտագործելով Ջատկացուցակի հոսմեական շարքը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին «կարգ թոականութեան թորգոմեան համարոյ»-ին զուգահեռ է տարել Ջատկացուցակի Շ-եակի հայոց շարքի հետ:

Ասողիկը Ա. Շիրակացու տոմարական մատյանի վերնագիրն արտահայտել է նոր տերմինով, այն է՝ Քննիկոն, որը համահունչ է Շ-եակին, առանձնապես, Ջատկացուցակի հայոց շարքին, և նրա պատմության մեջ լայնորեն օգտագործված ենք գտնում հայոց թվականության համակարգը:

Հովհաննես Կոզեռնը հայոց Մեծ թվականի սկզբնավորումը կապել է Ա. Շիրակացու հետ և նրա հայոց Շ-եակ շարքին համարժեք է նկատել «գիր թոականութեան հայոց»-ը, ինչպես և Շիրակացու ժողովածուն ու Շ-եակը բնորոշել՝ իբրև հայոց Շ-եակ:

Գր. Մազիստրոսի ժամանակակիցները, որոնց թվում, ինչպես տեսանք Ասողիկը, Ա. Շիրակացու «գրոց»-ի «Մեծ քննիկոն» տերմինի տակ հասկացել են Շ-եակ տոմարագիրքը կամ հայոց մեծ թվականության տոմարական մատյանը, որի հիմքը Շ-եակն էր:

Հովհաննես Սարկավազը մեկնություն սկզբում ունի «Յաղագս Շ-եակի» ենթավերնագիրը, լայնորեն օգտագործել է Ա. Շիրակացու տոմարական մատյանը, այդ թվում հոսմեական Շ-եակի շարքը: Նա թվականի կա-

¹ Գիրք Տոմարաց հայոց, հռոմայեցոց եւ Պարգաթոմար, ի Սարգիլեա քաղաքի, 1708 թ, էջ 15, տե՛ս նաև Բուն Տոմար հայոց և հռոմայեցոց, Պարգատոմար, Կ. Պոլիս, 1795, էջ 19:

նոններում տվել է Հայոց Մեծ թվականով հռոմեացոց Բուն, Ավագ, կամ Մեծ թվականը, հռոմեացոց Մեծ թվականով հռոմեացոց Փոքր թվականը, Հայոց Փոքր թվականով հռոմեացոց Փոքր թվականն ստանալու կանոնները՝ վերջինս անվանելով Քննիկոն: Դրանք հիմնված էին Ծ-եակի 1-ին և 2-րդ շրջապտուլտների վրա և առաջացել էին Ծ-եակից: Նա միաժամանակ 1094 թ. առաջին անգամ հռոմեացոց Փոքր թվականն անվանել է Քննիկոն:

Ստեփանոս Մեծրկա որդին իր տոմարական ժողովածոյի համար նյութեր է քաղել տոմարական երկից կամ ժողովածոյից՝ անվանելով «Ի Քննիկոնէ»:

Պարզվում է, որ «Ի Քննիկոնէ»-ն համարժեք է «Ի Ծ-եակէ»-ին կամ «Ի Ծ-ակ թռականէն», մանավանդ որ ժողովածոյում բերված նյութերից մեկում Ծ-եակ շրջան, Քննիկոն և Հայոց Մեծ թվական, որն առաջացել է Ծ-եակից, համարժեքներ են, ուստի Հայոց Մեծ թվականի (կամ տոմարի) ժողովածուն 1126 թվականին ընկալվել է իբրև Քննիկոն, որի զուգահեռը Ծ-եակն է:

Համենայն դեպս Անանիա Շիրակացու տոմարական մատյանը և դրա վերնագիրը՝ տարբեր բնորոշումներով, 9-րդ դարի 60-ական թվականներից մինչև 12-րդ դարի 20-ական թվականների 2-րդ կեսը, ընկալվել է Ծ-եակ մատյան կամ պարզապես Ծ-եակ, իսկ Ասողիկից (1005 թ.) սկսած՝ Քննիկոն կամ Մեծ Քննիկոն համարժեքն է ստացել: Ա. Շիրակացու Ծ-եակ մատյանի կամ Ծ-եակի Քննիկոն զուգահեռի գիտակցությունը պահպանվել է մինչև 17-րդ դարի վերջը 18-րդ դարի սկզբները, երբ Դավիթ Բաղիշեցին տոմարական ժողովածուն բնորոշել է իբրև «Անանիայի Քննիկոն»:

1094 թվից մինչև 18-րդ դարի սկզբները Քննիկոն տերմինը մասնավորեցվել է հռոմեացոց և Հայոց Փոքր թվականների համար՝ իբրև Ծ-եակի 2-րդ շրջապտուլտի թվականներ:

Հռոմեացոց ու Հայոց Փոքր թվականների համար իբրև Ծ-եակի 2-րդ շրջապտուլտի թվականներ: Այսպիսով, Անանիա Շիրակացու տոմարական-տոնացույցային մատյանի վերնագիրը կարող ենք վերականգնել՝ «Անանիայի Շիրակացույ (Շիրակունույ) համարողի ՇԼԲ կարգ»:

Ի դեպ, գրաբարում ՀԱՄԱՐ(ող) տերմինն ունեցել է բազմաթիվ համարժեքներ, որոնց թվում թռականութիւն, հաշոն, հաշիվ ժամանակաց և թոոց, կարգ, շարք, ուստի համարող նշանակել է թվականության կարգող (համարող), կարգող (հաշվող) ժամանակաց, թոոց, որով բնորոշել են Անանիա Շիրակացուն՝ իբրև մականուն, որը դրսևորվել է տոմարական-տոնացույցային ժողովածոյի ենթավերնագրերում: Իսկ կարգողը դրսևորվել է, ինչպես կոեսնենք, իր տոմարական-տոնացույցային մատյանի բազմաթիվ էջերում: